

Катерина Шахова

ЗАПИСКИ ЯК ЖАНРОВИЙ РІЗНОВИД УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

У статті здійснено спробу дослідити записки як жанровий різновид української художньої прози, а також визначити їх жанрову специфіку й ознаки на кількох рівнях: загальнотеоретичному, історичному, національному, індивідуально-авторському.

Ключові слова: записки, жанрові ознаки, Я-концепція, Я-нарація, оповідач.

Починаючи з XIX ст. записки як жанровий різновид прози репрезентують усе нові зразки реалізації в художній літературі, невичерпні можливості синкретизму з оповіданням, повістю, романом, поезією в прозі тощо, проте залишаються майже недослідженими в сучасному літературознавстві.

Найчастіше записки визначають у ракурсі вивчення жанрової системи документальної літератури, зокрема в розвідках О. Галича, В. Пустовіт, І. Савкіної, М. Федунь, Т. Черкашиної. Науковці розглядають записки як літературу факту, достовірну й правдиву інформацію про життя особистості, з іншого боку, відзначають можливість переходу документальної літератури в художньо-документальну й навіть цілком у художню, що в наш час є особливо актуальним. Це явище О. Галич визначає як імітацію та стилізацію під документ творів художньої літератури.

І. Беляєва, В. Захаров, А. Скрипник, С. Фунікова досліджують записки в контексті вивчення жанрової системи конкретного письменника (наприклад, Ф. Достоєвського), твору (повість М. Гоголя «Записки божевільного») або циклу (оповідання І. Тургенева «Записки мисливця»). У монографії «Система жанрів Достоєвського: Типологія й поетика» (1985) В. Захаров зауважує, що не можна вважати «записки» самостійним художнім жанром, це, скоріше, жанрова форма оповідань, повістей, романів у творчості Ф. Достоєвського [1]. Такого ж погляду на записки дотримується А. Скрипник у дисертації «Суспільно-літературний фон повісті “Записки божевільного” М.В. Гоголя» [7]. І. Савкіна вважає записки «деперсоналізованим щоденником», у якому твориться Я-концепція особистості, але при цьому авторів властива позиція «самовідсторонення» [6].

Отже, існують дві площини розуміння записок у літературознавстві: 1) як різновид документальної літератури; 2) власне художньої або художньо-документальної. Зацікавлення викликає саме останнє, оскільки засвідчує особливо актуальну в наш час тенденцію до реалізації потенційних можливостей первісно документального жанру в літературно-мистецькій творчості письменників.

Мета статті — визначити особливості записок як жанрового різновиду художньої прози. Відповідно до цього поставлені **завдання**: розкрити жанрові ознаки записок, специфіку їх функціонування в історико-літературному, національному, індивідуально-авторському контекстах.

Н. Копистянська в монографії «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства» (2005) акцентує на багатшаровості розуміння й вивчення жанру, що умовно відображено у спіралевидній схемі [3, 32]. Її ядро становить сфера загальнотеоретичного визначення основних ознак жанру, сформованих протягом тривалого часу. Наступні сфери охоплюють попередню й відображають взаємозв'язок жанру з панівними літературними напрямками певного часу, його особливості в національній літературі й індивідуальній творчості конкретних авторів.

Теоретичний рівень осмислення записок знаходимо в літературознавчих енциклопедіях і довідниках: «Записки — наративний жанр, започаткований на межі XVIII—XIX ст., в якому розповідь у формі нотаток ведеться від першої особи з притаманним їй виразним характером особистісного письма» [5, 39]. Я-концепція є основним організуючим змістовим фактором записок. Вона детермінує вираження індивідуального ставлення оповідача до зображуваного, його роздуми над подіями і явищами життя. Звідси випливає обов'язкове використання в записках форми Я-нарації, коли оповідь ведеться від першої особи, що дає підстави дослідникам відносити записки до еґо-текстів і визначати їх як жанровий різновид щоденникової літератури.

Текстам із Я-нарацією притаманні інтимізація оповіді, сповідальність, перевага суб'єктивного висвітлення подій з емоційною домінантою. Записки не передбачають прямої характеристики того, хто їх пише. Інформацію про оповідача реципієнт отримує переважно з монологічних висловлень (роздумів, внутрішніх монологів, оцінок і суджень про навколишній світ, знайомих людей тощо), черпає її з переданих у записках діалогів наратора з іншими персонажами, які досить часто вводяться в текст нотаток. Додатковими засобами

зображення емоційного стану або настрою оповідача є опис природи, пряма чи прихована цитатія літературних чи інших джерел, мовна експресія.

Оповідь у записках йде як від імені персонажа (наприклад, «Записки божевільного» М. Гоголя, «Записки студента» Є. Гребінки), так і від автора («Спогади учительки» У. Кравченко, «Записки солдата» І. Багмута). При цьому важливим засобом самохарактеристики є індивідуалізоване мовлення. Воно вербально відображає картину світу очима оповідача, віддзеркалює його ідеї і погляди, освіту й унікальний життєвий досвід, професійну належність, культурний рівень.

Якщо письменник у записках водночас виступає і титульним автором, й оповідачем, то зазвичай до тексту вводяться автобіографічні елементи. Найчастіше вони проявляються на сюжетному рівні та в образах тих людей, про яких йтиме мова в нотатках. Коли факти й події з реального життя митця покладені в основу записів, то автобіографічна складова переходить у жанрову доміную записок.

Фактографічність, тяжіння до правдивості, достовірності відтворених у записках героїв, подій — це ознаки, зумовлені жанровою природою записок як первісно документального жанрового різновиду. Але в українській літературі ХХ — початку ХХІ ст. записки репрезентовані творами суто художньої літератури: «Записки Кирпатого Мефістофеля» В. Винниченка, «Записки Тані М.» Г. Гордасевич, «Записки Білого Пташка» Г. Пагутяк, «Записки українського самашедшого» Л. Костенко, «Записки на зап'ястях» Л. Воронюк тощо. У названих текстах наявні фабула, композиція, конфлікт, продумана образна система, використовуються зображально-виражальні засоби, які надають експресивності, емоційності нотаткам.

Запискам притаманні різні жанрові модифікації: оповідання («Записки пройдисвіта» Ю. Винничука), повість («Записки солдата» І. Багмута, «Записки Білого Пташка» Г. Пагутяк), роман («Записки полоненого» О. Кобця, «Записки Кирпатого Мефістофеля» В. Винниченка), поезія в прозі («Записки на зап'ястях» Л. Воронюк). Прикладом синкретизму документальних і художніх жанрів є «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко, у яких жанровий різновид записок органічно поєднується з романом, включає елементи щоденника, мемуарів, епістолярію, хроніки, сповіді, «травелогу душі», памфлету. Отже, записки вільно вбирають усе необхідне для увиразнення власного змісту, зацікавлення читача, не втрачаючи при цьому своєї жанрової специфіки й неповторності.

Важливо визначити мотиви вибору письменником жанру записок, адже вони передбачають експерименти з формою й змістом, створення нового, осучаснення застарілого. Автори нотаток

(реальні особи чи персонажі, вигадані уявою митця) мають низку спільних психологічних особливостей. Зазвичай їм властиве переживання самотності, покинутості, непотрібності, відчуженості від родини, суспільства за різними ознаками (соціальним статусом, національною приналежністю, культурно-освітнім рівнем тощо). Такими є наратори в «Спогадах учительки» У. Кравченко, «Записках Білого Пташка» Г. Пагутяк, «Записках українського самашедшого» Л. Костенко. Немоżliвість ведення діалогу з іншою людиною через нерозуміння й несприйняття підштовхує розпочати діалог із самим собою. Сенс дій, вчинків, поглядів, інтересів оповідача усвідомлюється ним через слово. За допомогою записів наратор ніби утврджує себе у світі, наповнює життя особливим змістом, вивільняє заблоковане внутрішнє «Я» у думках, рефлексіях, оцінках.

Іншою причиною ведення записок є усвідомлення історичної значущості написаного, як у «Записках полоненого» О. Кобця, «Записках солдата» І. Багмута, «Записках каторжанина» Є. Іваничука. Коли життя людини тісно переплетене з певними історичними подіями, очевидцем яких вона була, то виникає потреба розповісти, донести до сучасників і нащадків важливість побаченого, підкреслити роль пересічної особистості в історії, виділити її долю на фоні масштабних явищ.

Одним із ключових жанрових маркерів слід уважати саме слово «записки», яке виноситься письменниками в назву твору. Характерно, що ця лексема передбачає питання «чий?», тобто зазначення в заголовку суб'єкта записів. Тому й маємо такі назви, як «Записки Кирпатого Мефістофеля» В. Винниченка, «Записки письменника» й «Записки полоненого» О. Кобця, «Записки консула» І. Кулика, «Записки солдата» І. Багмута, «Записки Білого Пташка» Г. Пагутяк тощо. Митці заочно знайомлять читача з оповідачем, називаючи його ім'я, прізвище, соціальний статус чи професійну належність.

Однак не тільки назва чи підзаголовок указують на жанрову належність творів до записок. Показово в цьому сенсі є повість О. Кобилянської «Через кладку». Твір має усі властиві запискам жанрові ознаки: текст написаний оповідачем «для себе», має щирий, безпосередній характер вираження думок, фіксує як моменти з теперішнього життя героя, так і спогади, які, зокрема, спираються на «щоденник з молодих літ» [2, 7], оповідь ведеться у формі Я-нарації. Із перших рядків повісті наратор зазначає: «Я всіх знав отих, про котрих буду писати, старших і молодших, жінок і мужчин; ба одна часть їх мешкала навіть в домі моїх родичів, в горах, у невеликім місті. К., саме в роках, як вступив я в державну службу практикуючи і жив враз з родичами. З того часу, а мав я тоді 25 років, — походили

якраз ті знайомства, про котрі хочу писати. Не тому, щоб з моїх *записок* (виділення наше. — К. Ш.) вийшов якийсь закінчений роман або новомодна повість, а так, — щоб вдоволити самого себе» [2, 7]. Отже, можемо констатувати, що переважній більшості творів, які відносимо до різновиду записок, властива наявність назви або підзаголовку з жанровим маркером. Проте вказівки на жанр також слід шукати й у тексті твору, не оминаючи увагою визначення наратора.

Жанрові властивості записок корелюються під впливом історико-літературного контексту. Починаючи від сентименталізму з акцентом на внутрішньому світі людини, кожен новий літературний напрям збагачував записки: романтизм — суб'єктивізмом, автобіографічністю, особливим типом оповідача (самотнього, відлученого від суспільства); реалізм — правдивістю й фактографічністю зображеного; натуралізм — психологізмом; модернізм і постмодернізм — філософічністю, інтелектуальністю, інтертекстуальністю, підкресленою увагою до свідомих і підсвідомих елементів, міфологізмом тощо.

У насиченому історичними подіями ХХ ст. зростає потреба правдиво й достовірно відтворювати факти та збагачувати їх індивідуальним поглядом, суб'єктивною оцінкою. Записки як жанровий різновид прози актуалізуються письменниками для передачі стану людини в умовах глобальних катаклізмів. У «Спогадах учительки» Уляни Кравченко розповідається про тяжкі умови праці молодшої української освітянки з патріотичними й прогресивними поглядами в соціально-культурному середовищі тодішньої Австро-Угорської держави. Поширення набуває тема війни, яка домінує в «Записках полоненого» О. Кобця й «Записках солдата» І. Багмута. «Записки каторжанина» Є. Іванчука — це спогади людини, яка пройшла крізь пекло тюрем і таборів ГУЛАГу, пережила багаторічне заслання на далекій півночі Росії. Г. Пагутяк у «Записках Білого Пташка» зображує «страхотливу модель суспільства, всі мешканці якого мають єдине призначення в житті — побудувати гігантську

Вежу, на зразок Вавилонської» [4, 142], що є промовистою алюзією на радянський соціум. На початку ХХІ ст. «Записки українського самашедшого» Ліни Костенко відтворюють трагедію збленої душі українського інтелігента, який не може адекватно реагувати на абсурд, що проникає в усі сфери життя людини на межі ХХ–ХХІ ст. Отже, зміст записок завжди є актуальним і співзвучним проблемам доби.

Письменники в записках висловлюють певні ідеї, вдаються до узагальнення й типізації явищ дійсності, утверджують національні цінності, порушують злободенні для українського суспільства проблеми. Простежується схожість психологічних портретів нараторів, у яких відображено схильність українців до індивідуалізму, самоізолювання, сповідальності, чуттєвості й надмірної емоційності.

Жанровий різновид записок представлений низкою своєрідних індивідуально-авторських інтерпретацій, які відрізняються образом оповідача, світосприйняття якого є внутрішнім смисловим стрижнем записів, тематичним і проблемним розмаїттям, художніми напрямками, у яких працювали автори, специфікою жанрового синкретизму, широтою й глибиною охоплення життєвих явищ, ступенем правдивості й достовірності або вигадки, фікційності, наявності або відсутності автобіографічної складової у творах, причиною звернення до записок для реалізацій мистецького задуму тощо.

Отже, записки є своєрідним жанровим різновидом української прози, в якому викристалізувалися основні жанрові властивості, серед яких: нарація від першої особи, своєрідний тип головного героя-оповідача, який стає автором записок, акцент на вираженні особистого ставлення письменника до зображуваного, достовірність, фактографічність (часто наявність автобіографічних елементів), жанровий маркер у назві, підзаголовку чи самому творі. Перелічені ознаки варіюються у створених митцями модифікаціях записок, які розгортають перспективи оновлення досліджуваного жанру в національній літературі.

ДЖЕРЕЛА

1. Захаров В.Н. Система жанров Достоевского. Типология и поэтика / В.Н. Захаров. — Л. : Из-во Ленинградского университета, 1985. — 208 с.
2. Кобилянська О. Через кладку / О. Кобилянська // О. Кобилянська. Твори в трьох томах. — К. : Держ. вид-во «Художньої літератури», 1956. — Т. 3. — С. 5–293.
3. Копистянська Н. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Н. Копистянська. — Львів : ПАІС, 2005. — 368 с.
4. Леоненко О.С. Рефлексії урбаністичного способу життя в прозі Галини Пагутяк / О.С. Леоненко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. — 2010. — № 20 (207). — Ч. IV. — С. 141–145. — (Серія «Філологічні науки»).
5. Літературознавча енциклопедія у 2 т. / [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. — К. : Академія, 2007. — Т. 1 : А (аба)—Л (лямент). — 608 с.
6. Савкина И. Записки как «деперсонализированный дневник»: Документально-художественный потенциал жанра / И. Савкина // Вопросы литературы. — 2013. — № 1. — С. 337–354.
7. Скрипник А.В. Общественно-литературный фон повести «Записки сумасшедшего» Н.В. Гоголя [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.01 «Русская литература» / А.В. Скрипник. — Режим доступа : <http://www.dslib.net/russkaja-literatura/obwestvenno-literaturnyj-fon-povesti-zapiski-sumasshedshego-n-v-gogolja.html>

Шахова Катерина.

ЗАПИСКИ КАК ЖАНРОВАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ПРОЗЫ

В статье предпринята попытка исследовать записки как жанровую разновидность украинской художественной прозы, а также определить их жанровую специфику и признаки на нескольких уровнях: общетеоретическом, историческом, национальном, индивидуально-авторском.

Ключевые слова: записки, жанровые признаки, Я-концепция, Я-наррация, рассказчик.

Shakhova Kateryna.

NOTES AS UKRAINIAN PROSE GENRE VARIETY

The article makes an attempt to study the notes as a type of genre of Ukrainian prose as well as to define the genre specificity and features of notes on the several levels: theoretical, historical, national and individual-authoritative.

Key words: notes, genre features, self-concept, self-narration, narrator.